

КДПУ
ЧИТАЛЬНИЙ ЗАЛ

ІСТОРИЯ

В ШКОЛІ

Акрополь. Греція.

**Науково-методичний
журнал для вчителів**

**№2
лютий
2000**

ІСТОРІЯ В ШКОЛІ

№ 2'2000

Науково-методичний журнал. Індекс видання 74654. Виходить щомісяця.

Свідоцтво про державну реєстрацію — серія КВ № 1376.

Видавництво «Етносфера» 03035 м. Київ, а/с 59, т. (044) 276-88-29.

Видавець: *Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова.*

Виданню часопису сприяють:

Інститут історії України НАН України,

Інститут педагогіки АПН України,

Київський міжрегіональний інститут удосконалення вчителів,

Творча спілка вчителів України,

Міжетнічна педагогічна асоціація України.

Редакційна колегія:

Володимир Абаїмов
Роман Арцишевський
Юрій Войцеховський (шеф-редактор)
Дмитрій Злепко (Мюнхен)
Людмила Калініна
Борис Кобзар
Смелян Коваль (Брюссель)
Володимир Комаров
Фелікс Левітас
Ольга Малій

Петро Панченко
Павло Полянський
Олександр Ресніт
Владислав Анджей Серчик (Варшава)
Володимир Согніченко
Геннадій Стрельський
Олександр Сушко
Людмила Томілович (редактор)
Фелір Турченко
Рафаель Шамелашвілі
Галина Швидько

© «Історія в школі» 2000

ЗМІСТ

Університет знань

- ✓ **Лідія Пироженко.** Н.Я.Григоріїв — автор навчальних книг з історії України.....2
✓ **Людмила Калініна.** Роль інспекції народних училищ в керівництві освітнім процесом (II пол. XIX ст.).....7

Творча майстерня

- ✓ **Світлана Миронюк.** Використання технічних засобів навчання в теорії і практиці викладання історії.....12
✓ **Володимир Комаров.** Економічна освіта дев'ятикласників на уроках вітчизняної історії кінця XIX — початку XX ст.....15

Біля класної дошки

- ✓ **Тетяна Чубукова.** Історія стародавньої Греції у завданнях та запитаннях (6 кл.).....20
✓ **Ігор Коляда.** Урок «Київська Русь за правління Володимира Великого» (7 кл.).....23
✓ **Світлана Марковська.** Урок «Запровадження християнства на Русі» (7 кл.).....28
✓ **Ольга Палатна.** Країни Західної Європи, США і Канада в II пол. XX ст.: роздатковий матеріал (11 кл.).....31
✓ **Людмила Ланчуковська.** Україна в складі Російської імперії XIX ст. (Дидактичні матеріали.).....33

Кабінет правознавства

- ✓ **Ігор Коляда, Ніна Загребельна.** Тема: «Найвизначніші пам'ятки правової культури України».....37

Краєзнавчий музей

- Сергій Кардаш.** Так заселялася Шулявка.....43

110
КДПУ
ЧИТАЛЬНИЙ ЗАЛ

ЕКОНОМІЧНА ОСВІТА ДЕВ'ЯТИКЛАСНИКІВ НА УРОКАХ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.*

Вивчаючи земельну реформу П.Столипіна та її вплив на Україну, також доцільно використати декілька пізнавальних завдань. Вони дозволяють значно поглибити знання школярів, вчитимуть учнів застосувати набуті раніше знання для розв'язання нових проблем, зроблять ці знання більш гнучкими та оперативними. Інакше кажучи, пізнавальні задачі дозволяють створювати так званий *активний фонд* історичних знань учнів.

Після того, як вчитель в ході шкільної лекції розкриє основні риси Столипінської аграрної реформи, дев'ятикласникам можна запропонувати такі пізнавальні завдання.

12. У статистичній таблиці наведені дані про виробництво основних сільськогосподарських культур в Україні до і після Столипінської реформи. Чому Столипінська реформа привела до збільшення виробництва сільгосппродукції? Чому наслідки реформи виявилися неоднаковими в різних регіонах України? Де і чому реформа привела до найбільш суттєвого росту виробництва продукції? Чому це збільшення супроводжувалося розоренням значної кількості селянських господарств? Свою думку обґрунтуйте.

Виробництво основних сільськогосподарських культур в Україні в середньому за рік (млн. т)

Регіони України	1898— 1902 рр.	1909— 1913 рр.
Правобережжя	260	306
Лівобережжя	215	293
Південь	300	471
Вся Україна	775	1070

Аналізуючи дані статистичної таблиці, учні відзначають, що в результаті впровадження в життя Столипінської реформи в Україні виробництво основних видів сільгосппродукції збільшилося майже в півтора рази. Обґрунтовуючи такі результати реформи, школярі вказували, що вона привела до значного ро-

сту кількості крупних селянських господарств. В той же час значна кількість селян розоралася, втрачала землю і поповнювала лави найманих сільськогосподарських робітників. Ці наслідки пояснюються тим, що в ході Столипінської аграрної реформи був дозволений вільний продаж селянської землі. Тому селяни, які не могли в силу різних причин вести власне господарство, банкрутували. Заможні ж господарі саме цю землю і скуповували. Внаслідок цього великі селянські господарства мали можливість виробляти значно більше хліба, і, насамперед, товарного. Найбільш вагомими виявилися наслідки Столипінської реформи на Півдні України. Саме там виробництво сільгосппродукції виросло більш, ніж в півтора рази. Найменшими були результати цієї реформи на Правобережжі. В цьому регіоні України сільгосппродукція збільшилася тільки на 12%. В ході евристичної бесіди вчителя і учнів було з'ясовано, що це пов'язане з особливостями попереднього історичного розвитку кожного регіону. Після реформи 1861 р. як поміщицькі, так і селянські господарства Правобережної України змушені були дуже швидко перебудовуватися на капіталістичний лад. Що ж стосується Півдня України, то там в найбільшій мірі збереглися феодальні пережитки в сільському господарстві, і, зокрема, величезні відрізки селянських земель на користь поміщиків. Оскільки Столипінська реформа усувала цілу низку феодальних пережитків, які заважали капіталістичному розвитку, то і її наслідки в різних регіонах України виявилися неоднаковими.

З метою закріплення у свідомості учнів знань про основні риси Столипінської аграрної реформи дев'ятикласникам можна запропонувати такі пізнавальні завдання.

13. Характеризуючи Столипінську аграрну реформу, селяни села Собкова на Київщині у скарзі на ім'я міністра землеробства писали, що указ від 9 листопада 1906 р. — це наруга над селянством. Він загрожує знищити селянське землеробство. Селяни кажуть про це начальству, а воно не слухає.

*Закінчення. Початок див. в №12 журналу за 1999 р., № 1 — за 2000 р.

Тих, хто не згоден з цією реформою, кидають у в'язницю і тримають там, поки не дадуть згоди на її впровадження. Горе та сльози у кожному селі... Чому селяни України саме так оцінювали Столипінську аграрну реформу? Чому царизм силоміць впроваджував її в життя?

14. Спираючись на дані земської статистики, які узагальнювали результати Столипінської аграрної реформи, свого часу фахівці робили такі висновки. Перша група господарств, які вийшли на хутори та отруби, — це ті господарства, які і до Столипінської реформи жили відмінно. Більшість же хуторян — це жебраки. Якщо перші скуповували землі бідняків, то другі пішли на хутори, бо їм більше нікуди подітися. Вони прагнули якомога швидше вийти з хутори, продати свою землю та піти в місто на заробітки. Таким чином, Столипінська реформа привела до ще більшого розшарування селянства. Чому соціальні наслідки були саме такими? До яких політичних наслідків це могло привести?

15. Вчені-історики вважають, що капіталізм в сільському господарстві може розвиватися або за американським, або за пруським зразком. Перший з них передбачає наявність великої кількості дрібних фермерських господарств, жорстку конкуренцію між ними та, як результат, швидкий розвиток продуктивних сил на селі. Другий — це повільна еволюція великих поміщицьких господарств напівфеодального типу у капіталістичні сільгосп підприємства при збереженні значної кількості феодальних пережитків. Поясніть, чому деякі вчені вважають Столипінську аграрну реформу останньою спробою царизму на шляху пруського розвитку капіталізму в сільському господарстві? Яка історична подія вважається першим кроком на цьому шляху?

16. Серед дослідників свого часу існувала думка, що з економічної точки зору Столипінська аграрна реформа була, безумовно, прогресивною, тому, що вона давала простір для розвитку капіталістичних суспільних відносин. Але з політичної точки зору ця реформа була, безперечно, реакційною. Вона мала на меті підвести під Російське самодержавство більш міцний фундамент. Чи згодні ви з тим, що оцінка Столипінської аграрної реформи була такою суперечливою? Чи могла ця реформа привести до перетворення російського феодального самодержавства в монархію буржуазного типу?

Розв'язуючи завдання **13**, школярі стикаються з досить гострим протиріччям. З одно-

го боку, як впливало з умови одного з попередніх завдань, в результаті Столипінської реформи виробництво основних сільськогосподарських культур суттєво збільшувалося, і це, здавалося, було добре. З іншого боку, селянство енергійно протестувало проти впровадження цієї реформи в життя. Чим же це пояснити? Саме таким запитанням вчитель створює проблемну ситуацію. Досвід викладання свідчить, що, хоча всі необхідні знання в учнів є, але застосувати їх у запропонованій ситуації вони не вміють. Вислухавши декілька помилкових відповідей дев'ятикласників, вчитель пропонує їм звернутися до завдання **14**. Ознайомившись з його змістом, школярі дізнаються, що в результаті Столипінської аграрної реформи на хутори та отруби зійшли дві категорії селян — заможні господарі та бідняки. Спираючись на ці щойно набуті знання, вчитель розганяє бесіду з метою з'ясування причин, які спонукали як заможних селян, так і бідняків виселятися на хутори та отруби. Під час співбесіди учні мають пригадати з розповіді вчителя, що таке хутори та отруби. Взагалі, треба сказати, що практика викладання історії в школі переконливо доводить необхідність глибоко продуманої роботи з історичними термінами. Одним з елементів її є словник історичних понять, який ведеться учнями протягом всього періоду вивчення вітчизняної історії. Саме такий словник і використовувався автором.

З'ясувавши значення понять «хутір» та «отруба», школярі відзначають, що заможні господарі виселялися на хутори, з однією метою, бідняки ж — зовсім з іншою. Перші прагнули позбутися тих перепон, які існували в межах селянської общини і заважали веденню господарства. Другі намагалися якомога швидше позбутися земельного наділу. Цей наділ не дозволяв навіть прохарчувати сім'ю. Але одночасно він же дозволяв сплачувати податки на користь царської держави. Позбувшись землі, селяни-бідняки йшли у місто та наймалися на роботу на промислові підприємства. Деякі з бідняків залишалися в селах, але працювали по найму на заможних селян. В обох випадках вони ставали найманими робітниками. Таким чином, Столипінська реформа значно прискорювала розшарування селян та сприяла виникненню нових соціальних верств населення, а саме: найманих робітників та підприємців. Саме така соціальна структура суспільства характерна для капіталістичних відносин.

Середняки, які могли прохарчувати свою

сім'ю зі своєї землі, чинили сильний опір процесам розшарування. Тому царизм змушений був силоміць впроваджувати Столипінську аграрну реформу в життя. Після того, як вдалося розв'язати завдання 14, вчитель знову повертається до завдання 13. На цей раз у школярів з розв'язання цього завдання ніяких особливих складнощів не виникає. Учні відзначали, що Столипінська аграрна реформа в значній мірі прискорювала перехід села на капіталістичні рейки з зовсім іншою соціальною структурою. Оскільки селянство являло собою соціальний прошарок феодального суспільства, то воно і чинило опір цій реформі.

Досвід економічної освіти школярів на уроках вітчизняної історії переконливо доводить необхідність введення в активний фонд знань учнів таких понять, як «пруський» та «американський» шляхи розвитку капіталізму в сільському господарстві. Це вкрай необхідно для підвищення ефективності подальшої роботи в наступних класах. Теоретично введення цих термінів можливе ще під час вивчення реформи 1861 р. та її впливу на Україну. Але накопичений автором досвід викладання вітчизняної історії засвідчує, що в такому випадку ці поняття засвоюються формально. Значно більшої глибини вдається досягти під час вивчення Столипінської аграрної реформи.

Після того, як необхідні поняття в достатній мірі засвоєні дев'ятикласниками, розв'язання подальших завдань відбувається без істотних складнощів. Учні вказують, що американський шлях розвитку ринкових відносин був представлений в Україні селянськими господарствами, а пруський — поміщицькими. Столипінська реформа зберігала в недоторканості господарства поміщиків. Вона намагалася розв'язати аграрне питання шляхом руйнування селянського землеволодіння. Внаслідок цього повинні були утворитися великі сільськогосподарські підприємства капіталістичного типу. Їх власники, безумовно, підтримували б царську владу тому, що ця влада захищала б їх інтереси. В той же час поміщицькі господарства поступово перетворювалися б у капіталістичні. Першою спробою саме такого розв'язання земельного питання була реформа 1861 р. Але вирішити цю проблему і в одночас зберегти поміщицьке землеволодіння було неможливо. Саме тому Столипінську аграрну реформу часто називають останнім клапаном самодержавства на шляху збереження поміщицького зем-

леволодіння в умовах ринкової (капіталістичної) економіки.

І, нарешті, завдання 16 дозволяє дев'ятикласникам усвідомити як суперечливий характер Столипінської реформи, так і її соціальні та політичні наслідки. Досвід використання цього завдання доводить, що учням доволі важко зрозуміти, чому економічно прогресивна історична подія може мати політично-реакційні результати. З метою подолання цих складнощів можна використати такий методичний прийом, як введення формалізованої схеми. В даному випадку йдеться про своєрідну, щоправда, значно спрощену соціологічну схему суспільства. Використання дещо спрощеної схеми пояснюється віковими особливостями учнів. Важливу роль тут також відіграє методичний принцип доступності при вивченні історії.

Вчитель повідомляє, що основою розвитку будь-якого суспільства є економіка. Вона, в свою чергу, спричиняє ті чи інші соціальні стосунки у суспільстві. Останні ж впливають на певну політичну структуру суспільства і, в тому числі, на певну державну організацію. Якщо між усіма цими рівнями схеми існує відповідність, то суспільство в цілому розвивається позитивно. Якщо ж між різними рівнями існують протиріччя, то розвиток суспільства гальмується, і подекуди спостерігається деградація. Далі наводимо найбільш загальний вигляд цієї схеми.

Схема 1. Соціологічна схема суспільства

Після того, як означена схема в достатній мірі роз'яснена учням, на уроці можна розгорнути евристичну бесіду за приблизно такими запитаннями.

1. Чому Столипінська аграрна реформа привела до розвитку капіталістичних відносин в сільському господарстві?

2. Чому ці відносини більш прогресивні, ніж ті, які склалися у суспільстві в другій половині XIX ст.?

Як свідчить практика, ці запитання особливих складнощів не викликають. Далі вчитель пропонує учням подумати над тим, яка

соціальна структура суспільства виникала в результаті Столипінської реформи. Школярі відзначають, що в результаті реформи такі стани, як селянство і поміщики, характерні для феодального суспільства, поступово зникали. Виникали прошарки підприємців та найманих робітників. Але одночасно з цим зберігалася і значна кількість поміщиків, яка продовжувала експлуатувати селянство напівфеодальними методами. Тому у суспільстві виникла доволі своєрідна соціальна структура. Вона характеризувалася як буржуазними, так і феодальними рисами. Саме тому Столипінська реформа мала на меті підвести під російське самодержавство більш міцний фундамент. Учні говорять, що, за задумом авторів цієї реформи, новий клас сільськогосподарських підприємців, який виникатиме в результаті розшарування селянства, буде підтримувати царський уряд. Це пояснюється тим, що саме царський уряд створив умови для накопичення багатств цими підприємцями. Поміщики ж будуть, як і раніше, опорою царизму, тому що він захищатиме їх економічні та соціальні інтереси. Таким чином, на думку П.Столипінського, самодержавство буде спиратися на дві соціальні групи: поміщиків та нових земельних власників — сільськогосподарських підприємців. Тим самим самодержавство значно зміцнило свої позиції. Але за своєю суттю російське самодержавство залишалося феодальним. Економічні ж відносини у суспільстві ставали переважно буржуазними. В результаті виникав досить гострий суспільний конфлікт між передовою економікою та відсталю феодальною надбудовою. Зрештою, економіка все-таки прокладе собі шлях і зламає відсталу надбудову. Саме тому іноді говорять, що Столипінська аграрна реформа з економічної точки зору була, безумовно, прогресивною, але з політичної вона являла собою реакційне явище. Підводячи підсумки цієї співбесіди, вчитель вказує, що Столипінська реформа хоча і дала поштовх капіталістичному розвитку тодішнього суспільства, але не розв'язала гострі соціальні протиріччя. Вона сприяла лише прискоренню революційних подій в Україні. Зокрема, про це свідчать факти з історії української національної демократичної революції 1917—1920 рр. Саме таким чином вчитель перекидає своєрідний «місток» у майбутнє, тобто, у новітню історію України, вивчення якої буде здійснюватися протягом 10—11 класів загальноосвітньої школи.

Вивчаючи розвиток західноукраїнських

земель в складі Австро-Угорської імперії, і, зокрема, розглядаючи питання про характер економіки західноукраїнських земель, учням можна запропонувати такі пізнавальні завдання.

17. На початку ХХ ст. в сільському господарстві Галичини, Буковини та Закарпаття значною мірою збереглися відробітки. Так, у Галичині вони існували у 30 повітах з 50. Характеризуючи це явище, одна з газет у травні 1904 р. писала, що відробітки — це та ж сама панщина, але без батога. І це ще гірше, бо голод і холод б'ють сильніше за батога. *Чим пояснити, що на початку ХХ ст. в Західній Україні значною мірою збереглися відробітки? До яких наслідків могло привести таке становище?*

18. У 1900 р. уряд Австро-Угорської імперії направив у Закарпаття для ознайомлення з життям місцевого населення чиновника міністерства землеробства Егана. У своєму звіті цей чиновник писав, що становище закарпатських селян жахливе. Він називав цих селян вимираючим народом. *Чим пояснити, що в Закарпатті на той час склалися такі жахливі умови життя селянства? Чому навіть австрійський чиновник змушений був це визнати?*

19. На початку ХХ ст. уряд Австро-Угорської імперії сприяв тому, щоб значна частка сирсвини, яка вироблялася в Галичині, перероблялася не на місці, а в центральних частинах імперії. *Чим пояснити таку політику? Які спільні риси в політиці Австрійської та Російської імперій стосовно України ви помічаєте?*

20. На початку ХХ ст. уряд Австрійської імперії добивався того, щоб рівень зайнятості українців в промисловості, на транспорті та в торгівлі був значно нижчим, ніж у німців чи поляків, які проживали в Західній Україні. Політика уряду вела до того, щоб жителі Західної України залишалися переважно селянами. *Чим пояснити ці факти? Якими могли бути їх наслідки?*

21. У 1900 р. середня заробітна плата віденських робітників становила 3,28 крейцера щоденно, а у 1901 — 3,99 крейцера. В той же час робітники Львова за ту ж саму роботу отримували відповідно 1,68 та 2,39 крейцера. *Чим пояснити таку різницю в оплаті праці віденських та львівських робітників на початку ХХ ст.? До яких наслідків вело таке становище?*

22. Поясніть, чому жодна галузь промисловості Європи не давала на початку ХХ ст.

таких прибутків, як нафтова промисловість Галичини? Чому в той же час вартість робочої сили в Галичині була найменшою порівняно з іншими країнами Європи, а прибутки підприємців — найбільшими? Якими могли бути наслідки такого становища?

Розв'язуючи запропоновані завдання, дев'ятикласники повинні спиратися як на раніше придбані знання з історії Західної та Східної України, так і з курсу всесвітньої історії. Тільки таким чином можна сформувати дуже важливе уявлення про цілісний характер вітчизняної історії. При цьому історичні знання школярів підніматимуться на більш високий теоретичний рівень. Досягатиметься це виявленням спільних закономірностей історичного розвитку усіх регіонів України. Так, розв'язуючи завдання 17, учні мають пригадати, що таке «відробітки» та яка їх роль в розвитку сільського господарства. Школярі вказують, що відробітки — це результат непослідовного, часткового розв'язання аграрного питання. Вони збереглися в Західній Україні ще з часів революції 1848 р. Саме тому відробітки містили в собі риси панщини. Але водночас вони були також і формою капіталістичної експлуатації. Тому вплив відробітків на життя селян був гіршим за панщину, бо селяни змушені були «добровільно» йти в кабалу до поміщиків.

Наявність величезної кількості феодалних пережитків в західноукраїнському селі обумовлювала вкрай низький життєвий рівень населення. Селянство страждало від безземелля та безгрошів'я. Звідси випливало таке становище, коли купівельна спроможність населення була дуже низькою. В результаті промисловість не мала збуту і перебувала в стані застою. Селяни не могли купувати більш досконалі знаряддя праці. Продуктивність праці була надзвичайно низькою. Рівень життя був на грані виживання (завдання 18).

Багато хто з селян кидав свої земельні наділи і йшов у місто шукати заробітку в промисловості, на транспорті або в інших галузях господарства. Виникла величезна армія дешевої резервної робочої сили. Її наявність і обумовлювала доволі низький рівень зарплати львівських робітників порівняно з віденськими робітниками (завдання 21). Відсталість західноукраїнської промисловості була обумовлена також цілеспрямованою політикою

уряду Австро-Угорської імперії. Так, Австро-Угорщина розвивала в Західній Україні тільки сировинні галузі виробництва. Розвиток же переробної промисловості відбувався в інших регіонах Австро-Угорщини. Таке становище вело до низького рівня кваліфікації та освіти західноукраїнських працівників. Доволі низький рівень заробітної плати таких робітників приводив, зокрема, до того, що нафтова промисловість Західної України давала можливість своїм власникам отримувати надприбутки (завдання 22).

Підводячи підсумки вивченню основних проблем економічного розвитку України в кінці XIX — на початку XX ст., вчителю слід спрямувати думку школярів таким чином, щоб вони усвідомили, що нерозв'язаність аграрного питання обумовлювала бурхливий характер розвитку історичних подій цього періоду. Саме так закладається міцний підмурок вивчення проблем української революції 1917—1920 рр.

Аналізуючи відповідний досвід економічної освіти на уроках вітчизняної історії у IX кл., слід відзначити, що вікові особливості старших підлітків дозволяють формувати у них досить глибоке розуміння деяких доволі складних економічних понять. Мова йде про розрізнення між сферами суспільного виробництва та зв'язками між ними. При цьому, як переконливо доводить досвід викладання, саме наведений в статті конкретно історичний (фактичний) матеріал в найбільшій мірі сприяє формуванню активного фонду економічних знань школярів. До цього фонду належать такі поняття, як «купівельна спроможність населення», «економічна криза», «демпінг», «промисловість групи «А» — виробництво засобів виробництва», «промисловість групи «Б» — виробництво предметів споживання», «американський та пруський шляхи розвитку ринкових відносин» та ін. При цьому історичні знання школярів піднімаються з фактологічного рівня на понятійний. Досвід же вивчення Столипінської аграрної реформи та її впливу на Україну доводить, що наприкінці курсу вітчизняної історії у IX класі створюються необхідні умови для поступового підйому рівня знань учнів з понятійного рівня на абстрактно-логічний. Саме таким чином створюються умови для подальшої економічної освіти школярів в рамках повної середньої школи.

